अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीव्यतेऽन्तरा । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमं ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः । घ्रेयं दृश्यञ्च पेयञ्च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः । घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च । ६१०
मन्तव्येष्वथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्व्वदा । हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ।
सम्यक् प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः । हविर्भूतागुणाः सर्व्वे प्रविशन्त्यग्निजं गुणं ।
अन्तर्वासमुषित्वा च जायते स्वासु योनिषु । तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावने ।
ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः । ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते । ६२५
ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जायते । ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः ।
अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः । पुर्णाहुतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्य्यन्ति तेजसा ।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । निबोध दशहोतॄणां विधानमथ यादृशं ।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चरणौ करौ । उपस्थं पायुरिति वा होतॄणि दश भामिनि ।
शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः । रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवींषि च । ६३०
दिशो वायूरविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश भामिनि ।
दशेन्द्रियाणि होतॄणि हवींषि दश भाविनि । विषया नाम समिधो हूयन्ते तु दशाग्निषु ।
चित्तं स्रुवश्च वित्तञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमं । सुविभक्तमिदं सर्व्वं जगदासीदिति श्रुतं ।
सर्व्वमेवाथ विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते । रेतःशरीरभृत्कार्ये विज्ञाता तु शरीरभृत् ।
शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते । मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिन् प्रक्षिप्यते हविः । ६३५
ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्य्यवेक्षते । रूपं भवति वै वर्णं समनुद्रवते मनः ।
॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ कस्माद्वागभवत्पूर्व्वं कस्मात् पश्चान्मनोऽभवत् । मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ।
केन विज्ञानरूपेण मतिश्चित्तं समाश्रिता । समुन्नीता नाध्यगच्छत् को वै तां प्रतिबाधते ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात् प्रेषत्यपानतां । तां गतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादपेक्षते ।
प्रश्नन्तु वाङ्मनसोर्म्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि । तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि तयोरेव समाक्षयं । ६४०
उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छतां । आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो ।
मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वती । अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ।
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्थावरं जङ्गमञ्चैव विद्ध्युभे मनसी मम । स्थावरं भत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ।
यस्तु तं विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः स्वरोऽपि वा । तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादासीद्गरीयसी ।
तस्मादपि समाधिस्ते स्वयमभ्येत्य शोभने । तस्मादुच्छ्वासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वतीं । ६४५